

ды: "Әки түрләр ган ичишиб гардаш олулардыр. Асияда ата миниб Европада енирлорды. Бу күн јүрдүчүләр сөз веришиб, гардаш олуб охумаг, охумаг јолуна бел багзалсалар, бөјүк аталарымызын чапун ва ахын ордусундан даһа фәйдалы, даһа шәрәфли бир "маариф ордусуну" јапа билриләр. Бу ордунун нафәрлери ва газилери "мили муәллимләр", башбузалари да охутмајы, өрәтмәји голладалајын үсули-тодрис мухтаҗсисилари олавагдыр". Она көрдә да Исмајыл бәј Гаспрински мөшүр журналист С.Е.Ибраһимовун дејиди ки ми, "миллатни төрөгәтисини аеролан јалмагдан дејил, алифба дүзәлтмәкәндә башламашдыр". Исмајыл бәј арзу ва мәғсәддини һәјәтә кечирмәк үчүн фаалијәтә гәзәт нәшр әтмәкәндә башламаҗы гәрәра алды. О бу мәғсәдлә 1879-чу илдә росми сурәтдә һөкүмәт даирәларина мүрачәт әтди. Бағчасарай шәһәр идарәсинин раиси ишләшәр мә'мүрүн әризәси роуд едилди. Ләкин о, гәзәт нәшр әтмәк нијәтиндән әл чәкмәди. "Гәзәтәтә јә мусәидә алмаг иши илә уғрашаркән" Крымда чыхан "Тәврида" гәзәтиндә һисса-һисса "Русия мүсәлманлығы" әсәрини дәрч әтдириди.

Исмајыл бәј фаалијәтинин прогамы ки ми мејдана чыхан бу әсәрдә ирәли сүрулаң тәзисләр сонраләр отуз бир ил мүддәтиндә инкишаф әтдириди. О, фикрларинин миғясасын кенишләндирмәк мәғсәдидә Тифлисдә "Зијәји-Гағғасијә" редаксиясы илә әлгә јарадыр. "Зијә" мәғбәәсиндә "Турғунч", "Шәфәғ", "Ғәмәр" вә с. әдләр алтындә жүсүси мәчмүәләр нәшр әтдириди.

Бүтүн бунлар зијәли аристократ әилдә бөјүмүш бир шәхсин кәнчлик маңғалары дејилди. Әксинә, Москвада һәрби мәктәбдә охујарқан аددым-башы милли һиссләри тәғһир олунмуш ва бөјүк милләтчилик идејаларынын зәһәрли тәзғининә мә'руз галмыш әкәлли бир кәнчин сојдашларынин сијасы мустағиллијини, милли дирчәлишини тә'мин әтмәк үчүн нараһәт ахта-рышлары иди.

Исмајыл бәј кениш билик ва зәнкән һәјәт тәчрүбәси топламыш мүдрик бир милләт хәдими иди. Биринчи рус ингилабы күнләриндә Русия мүсәлманларынин мәтбуәтә чөшүн инкишаф јолуна дүшкәндә артыг Исмајыл бәјнин чөһнәлери үзәриндә ијирми беш илик мәһәрририк, јазычылыг ва милләт хәдимилији тәчрүбәси варды. Мәтбуәт дунјасына јени кәләнләрн бөјүк әксәријәтинин баш сәндьырбә өјрәнмәк истадијини Исмајыл ирзә чөхдән тәчрүбәдән кечирмишди. О, билик ва тәчрүбәсини муәсирилар илә бөлү, онларла фикр мубадиләси едир вә фаалијәтләрини фәйдалы ва мәһсулдар әтмәјә чалышырды. Бир гәйдә оларәг Исмајыл бәјнин төвсиңәләр јәһән, рәал вә һәјәти олурду. Она көрдә да Исмајыл бәјни һәмә севиρ вә она е'тимад вә е'тибар бәсләјирди.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввалләриндә Исмајыл бәј Гаспринскинин Русияда вә онун јахын вә узәг харичиндә гәзәндиҗы бөјүк шөһрәт биринчи нөвбәдә бунула бағлы иди.

"Тәрчүман"ын нәшири сијасы вә иғтисәди ислаһатларын кенишләндир, бунун нәтичәсиндә әслрәрдән бәри Русия мүсәлманларынин һәјәтәтә чөкмүш чәһәләт вә надәнләг думанынын дағьлыб сәјрәлдији, мүәсир тилли маариф вә әдәби һәрәкәтә дирчәлтмәк үчүн тәшәббусләрин кенишләндији сон дәрәчә мүрәккәб вә чәтин бир дөврә тәсадуф едир.

Исмајыл бәј Гаспринскинин лајна әсрин мутум әли-техники кәшфләри һәғһындә әди тәсәввүр олмајән вә сивилизасиялә дунјанын инкишаф аһанкиндән кәнарда гәлан Русиянын мүсәлман әһалисини идеолоји рәһбәрлик әтмәк ки ми шәрәфли бир иш дүшүдү. "Тәрчүман"ын бөјүк нуфуз вә кениш шөһрәт гәзәнмәсинин әсәс сәбәби да бунула бағлы иди. "Тәрчүман"ын нәшири вә редактору бәјәнәтләринин бирикдә әсрин гәбагчыл фикрләрини табгил әтмәк јолу илә Русияда мүсәлман интибаһына хидмәт кәстәрдијиндән сөһбәт ачагәр дејирди: "Мәсләккимиз бөјүкдүр. Ләкин үч кәллә илә мә'лум едилди. Русия мүсәлманларынин бәјкиндә интишары-маариф, касбарлығда рәваң вә бөјүк рус милләти илә мүәмиладә бирилгәрдә.

"Тәрчүман"ын сағлам мәсләки, ағьллы вә әјдүн прогамы јеничә инкишаф бәшләләр вә илк горҗаг әддимләрынн атан мүсәлман-түрк тичәрәт буржуазиясынын мезәчәна үгүн кәлди. Онлар Исмајыл бәј Гаспринскинин ислаһатларындан ишләрини мәдәрнләшдирмәк вәсәтисә ки ми истифәдә әтмәјә вә бу јолла капиталист әләғәлари әләминә даһил олмаға бәшләләрләр. Она көрдә да Крымдан Кашгара, Ағ дәннә сәһилләриндән Чин һудудларына гәдәр бөјүк бир әрәзидә Исмајыл бирзәнин сәсинә сәс верәнләр тапылды. Әсрин һушјәр адымлары, С.М.Ғәнизадәнин дили илә дөсәк, "онун мүридиди" чөврәлдиләр. Онлар редаксия илә сых әләғә сахлајыр, она мадди вә мә'нәви

јәрдем кәстәрди, түрк-мүсәлман вәтәндашларыни һәјәтәтдә бәш верән һадисәларини мухталиф чәһәтләри һағһындә вахташыры информәсија кәндирдиләр. Беләликлә, онлар "Тәрчүман"ын мухталиф һәјәт мәсәләләрини әһәтә әтмәсинә вә Русия мүсәлманларынин мүшторәк органына чөврилмәси ишинә јәрдем кәстәрдириләр.

Бунуна да онлар тарихин мүјәјән дөнүмүндә сијасы һадисәларин чәрәјанындән долајы парчаланыб Асия вә Европа гитәләриндә мәскүнлашан вә бунә көрә дө дилориндә әнләшылмазлығ, фикрләриндә вә ишләриндә әрйылыг јарәнән түрк-татар гөвмүнү маарифләндирмәк јолу илә милли һиссләрини ојады вә һид сијасы мәғсәд әтрафындә биρлошдирмәк истајән нәширә көмәк едирдиләр.

Исмајыл бәј Гаспрински ичтимаји фаалијәт мејданына түрк идејасынын бәрәғә алтындә көлмишди. О, 1881-чи илдә "Турғунч" ады алтындә нәшр етдиридији мәчмүдә морәмына е'лан едәрәк јазырды: "Улу вәтәнимиз дәвләти-Русия ики парчәлдыр. Бирә Русияји-Авропа, дикәри Русияји-Асия. Русияји-Авропада Гағғаз вә Дағьстан илә бәрәбәр он беш вилајәтдә (губернијадә) беш миллина гәдәр мүсәлман вардыр. Бунларын әксәри түрк-татар гәбиләсиндән олуб, лисанлары дахи јек лисәндәр. Белә ки, тәколлумдә әнләш билирләр. Вә чүмләси үчүн бир лисәни-әдәби голланмасы күч дејилдир. Газадә јазылан бир кағыз Оренбургда, Шакидә, Бағчасарайда охунуб әнләшылдығы ки ми, Бағчасарайн гәләм ибарәси дахи ол тәрәфләрдә лазымынчә кечә билир. Ләкин нә јазы биле ρиз вә нә охумаг истәриз.

Тәһсилдә көзәркән нәчә вилајәтләри долашдығ. Вә Русия мүсәлманларынин сурәти-јаша-ышлары ки,

"ТӘРЧҮМАН" ДА АЗӘРБАЈҶАН ӘДӘБИЈАТЫ

көрдүк. Вәзирәси чөх тәәссүф олунур вә јазыгьлығдыр ки, беш-он үләмадән вә беш-он мактәби-чәдидә көрмүш зәбитәндән мадәси дунјадән биҳәбәр олуб пәришән һалдадырлар. Вә үч-дөрд јүз сәнәдән бәри сәнәтчә, тичәрәтчә фүнун вә тәдрис вә үсули кечмишчә һеч бир түрлу ислаһатлары вә тәрәғгиләри көрүнмәјир. һәр кәс милләти өчнәби билиб, вәтәни карвансарә көрүб боғазы вә нәфәси үчүн билдијинә көрә чалышыр, дартыныр, дурур. Ватән вә милләт нәдир? Мәдәнијәт вә инсансијәт нәдир? һеч хәбәрләри јок кимидир. Вар исә бу хәсијәтләрин һасиләтын көрәрдик. Усту өртүк сојламаҗы биз билмәризи. Шојла ки, бизчә, индики үсули-јашамамыз үч һәрәкәтдән ибарәт кимидир: чолпа-чолпа чалышмағ, әбул-габул јашамағ, вәгт-бивәгт јулашмағ. Вә әһәсис: јашамамыз инсансијәт шәһнәчә дејилдир..."("Зијәји-Гағғасијә" гәзәти, 1881, 4 ијун, N 17). Бу вәзирәти ислаһ едик әрадан гәдәлдырмағ, түрк-татар халғларынын дилиндә, фикриндә, ишиндә бирлик јаратмағ үчүн Исмајыл бәј Гаспрински биринчи нөвбәдә ваһид әдәби дил јаратмағ идејасыни ирәли сүрүрду. О, 1906-чу илдә Әли бәј һусејнзадәјә кәндәрдийи "Ачығ мәқтуб"да јазырды: "һусүн-зәнн илә бу балталама гәба гәләмиimizi јол вә чәр ачмада мәхсүс әтдим. Ијирми беш сәнәдән бәри дејидим, јаздығым, чалышдығым бұдур. Чар ачмағ, јол ачмағ! Башга бир шөј дејилдир. Чүнки гәви, нәчиб, өмүрлү, чәддәмлы вә чәсарәтли олан түрк милләтинин пәрәкәндә дүшүб... галдығы лисансызлығындан, јә'ни "лисани-уму-мија" малик олмадығьдан ирәли кәлмишдир. Бу е'тигад илә өмүр етдим, бу е'тигад илә мезәрә кирәчәјәм". Исмајыл бәј Гаспринскинин фикрләри хәјли мүәсир вә ақтуал иди. О, капиталист инкишафынын бурлуғанына дүшән сијасы вә иғтисәди кирдәблардан гуртулуш үчүн јоллар вә вәсәитләр ахтаран кениш күтләнин мезәчәна үдү. Она көрдә да Русия империјасынын һәр тәрәфиндән өкс-сада доғурду.

Мубәлиғә вә милли логвалыг һиссләрини бир јана гојуб гәјд әтмәк лазымдыр ки, Русия мүсәлманларынин јашаудығлары бүтүн реҗионлардан Фәргли оларәг "Тәрчүман" редаксиясынын АзәрбајҶанла әләғәләри даһа сых олмушдур.

"Тәрчүман"ын нәшр олундуғу вахт кәсијиндә онун сәһифәләриндә АзәрбајҶан гәдәр тез-тез кирк оланун икинчи бир мәнтағә јоғдуρ. Онун Бақьадан, Шакидән, Шамахьдән, Шушадан, Ирәваңдан, Горидән, Тифлиسدән, Кәнчәдән, Ордубад вә Нахчывандан даими мүхбирләри варды.

Һ.Зәррабди, Ә.Топчубашов, С.Вәлибағов, Ф.Көчәрли, Н.Һәрриманов, С.М.Ғәнизадә, М.Т.Сидғи вә б. редасия илә әләғә сахлајыр, баш редакторла мухталиф мәсәләләрә даир фикр мубадиләси едирдиләр.

XIX әсрин сону, XX әсрин әвваллини әһәтә едән отуз илик бир мәрһәләдә Гағғаз мүсәлманларынин һәјәтәтдә бәш верән мутум һадисәләр "Тәрчүман"ын сәһифәләриндә өкс олунду. Гәзәт АзәрбајҶан муһитинин салнамәси олды.

**О белә һесаб едирди ки, заманә дә-
јишмишчи, орта әслрәрдә дәрбә олаң
истиллар вә фәтһләр дөврч артыг
дә халғын вәтәнилә наһа оладуғу мөһ-
тәшәм шөһрәти инди маарифләнмәк
јоуу илә керҗә гәјтәрмәк олар.**